

ՀԱՅՐ ՄԻՇԵԼ ՔԵՆԵԼ

(Աստվածաբանության դասախոս)

ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՐԴՍԼ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ*

ՍՈՒՐԲ ՄԱՐԿՈՍ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ (ԺԶ 9—20)

Այն անծանոթ հեղինակը, որը ցանկացել է ուրախ մի ավարտ տալ Մարկոսի ավետարանին, այս հատվածը շարադրել է ավելի ուշ շրջանում՝ օգտագործելով մյուս ավետարանները, մասնավորապես Ղուկասի երկը: Հատվածում հայտնի են՝

— Համար 9—11. Հիսուսի երևումը Մարիամ Մագդաղենացուն (ըստ Հովհ. Ի 11—18).

— Համար 12—13. Էմմալուսի ճամփորդների դրվագը (ըստ Ղուկ. ԻԴ 13—35).

— Համար 14—18. Հիսուսի երևումը տասնմեկ առաքյալներին Երուսաղեմում (ըստ Ղուկ. ԻԴ 36—49).

— Համար 19—20. Հիսուսի համբարձումը (ըստ Ղուկ. ԻԴ 50—53 և Գործք Առաքելոցի):

Ահա այդ հավելվածը.

ԺԶ 9 Առաջին միաշաբաթի առավոտյան հարություն առած լինելով՝ Հիսուս նախ երևաց Մարիամ Մագդաղենացուն, որից յոթը դև էր հանել:

10 Սա գնաց ու պատմեց նրանց, որոնք Հիսուսի հետ էին և դեռևս սգում ու լաց էին լինում:

11 Երբ նրանք լսեցին, թե նա կենդանի է և երևացել է Մարիամին, չհավատացին:

12 Հետո նա այլ կերպարանքով երևաց նրանց, որոնք հանդ էին գնում:

13 Սրանք էլ եկան ու պատմեցին ուրիշների. բայց սրանց էլ չհավատացին:

14 Հետո, մինչ Տասնմեկը սեղան էին նստել, նրանց երևաց և դատապարտեց նրանց անհավատությունն ու խտաբարությունը, որովհետև չէին հավատացել նրանց, որոնց ինքը երեվացել էր՝ մեռելներից հարություն առած:

15 Եվ ասաց նրանց. «Գնացե՛ք ամբողջ աշխարհով մեկ և քարոզեցե՛ք Ավետարանը բոլոր արարածներին:

16 Ով հավատա և մկրտվի, պիտի փրկվի, և ով չհավատա, պիտի դատապարտվի:

17 Սրանք են նշանները, որոնք պիտի ուղեկցեն նրանց, ովքեր հավատում են. իմ անունով դևեր պիտի հանեն, լեզուներ պիտի խոսեն.

18 իրենց ձեռքերին օձեր պիտի բռնեն, և եթե մահացու թույն խմեն, դա նրանց չպիտի վնասի. հիվանդների վրա ձեռք պիտի դնեն և բժշկեն:

19 Եվ ինքը Տեր Հիսուս, նրանց հետ խոսելուց հետո, երկինք համբարձավ և նստեց Հոր աջ կողմը:

20 Իսկ նրանք ելան ու քարոզեցին ամբողջ աշխարհում՝ Տիրոջ գործակցությամբ. և իրենց ուղեկցող բոլոր նշաններով հաստատում էին Խոսքը:

ԲԱՌԱՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Աթիաթար. Նոմքի հրեական տաճարի քահանա Դավթի ժամանակաշրջանում: Հիսուս նրա անունը տալիս է շաբաթ օրով պոկված հասկերի դրվագում (Մարկ. Բ 26). սակայն աստվածա-

* Ծարուհաված «Էջմիածին» ամսագրի 1983 թվականի № № Բ—ԺԲ-ից և 1987 թվականի № № Ա—Զ-ից:

շնչական դրվագը, որին նա ակնարկում է, իրականում տեղի էր ունեցել Աբիաթարի հոր՝ Աբիմելեքի հետ (ըստ Ա. Սամ. ԻԱ. 2—7):

Աբրահամ. Կենթախառնաշրջիկ մի ցեղի տոհմապետը, որը Աստվածաշնչում համարվում է հրեա ժողովրդի և համայն հավատացյալների նախնին: Ապրել է Քրիստոսից առաջ 1800-ական թվականներին: Աստուծո հանդեպ իր հավատարմության որպես ապացույց, նա հանձն առավ զոհաբերել իր իսահակ որդուն, սակայն Աստված կասեցրեց նրա արարքը (ըստ Ծննդ. ԻԲ 1—19):

Աբիմելեք. Նոմբի հրեական տաճարի քահանա, Աբիաթարի հայրը: Սա էր, որ թույլատրեց Դավթին ուտել առաջավորության հացը (ըստ Ա. Սամ. ԻԱ. 2—7), մինչդեռ Մարկոսը, սխալմամբ, դա վերագրում է Աբիաթարին (Մարկ. Բ 26):

Անդրեաս. Տասներկու առաքյալներից մեկը, Սիմոն Պետրոսի եղբայրը (Մարկ. Գ 18): Մարկոսի ավետարանի սկզբում իր եղբոր հետ միաժամանակ նա ևս կանչվեց Հիսուսի կողմից (Մարկ. Ա 16): Պետրոսի, Հակոբոսի և Հովհաննեսի հետ միասին նա տաճարի կործանման մասին Հիսուսի ճառն ունկնդրողներից մեկը եղավ (Մարկ. ԺԳ 3):

Անտիոքոս Եպիփանոս. Ալեքսանդր Մակեդոնացու կայսրությանը հաջորդած երեք հարստություններից մեկի՝ Սելևկյան հարստության թագավոր: Նա փորձեց հրեա ժողովրդին պարտադրել հունա-հռոմեական հեթանոսական կրոնը: Դրա ամենացայտուն արտահայտությունը եղավ, երբ նա հրամայեց Երուսաղեմի տաճարում կանգնեցնել օլիմպիական Յուպիտերի արձանը (167 թվականին Քրիստոսից առաջ): Նրա արարքը սկզբնաղբյուրը հանդիսացավ Մակաբայեցիների հայտնի ապստամբության:

Արիմաթիա. Հաղաք Հրեաստանում, Երուսաղեմից մոտ քառասուն կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք. Հովսեփ Արիմաթիացու ծննդավայրը (Մարկ. ԺԵ 43):

Բաաղ. Փոթորկի աստվածը՝ քանանական և սիրիական հին կրոնում: Հին Կտակարանի մարգարեները ուժգնորեն հակադրվեցին նրան իսրայելացիների վրա նրա ունեցած մեծ հմայքի պատճառով: Նրա անունը խորհրդանշան է դարձել

ճշմարիտ Աստծուն հակադրվող մի աստվածության:

Բաբելոն. Հին մայրաքաղաքը մի մեծ կայսրության, որ ընդգրկում էր ներկա Իրաքի սահմանները, Եփրատի հովտում: Բազմաթիվ հրեաներ աքսորվեցին այնտեղ Նաբուգոդոնոսոր թագավորի կողմից՝ սկսած 590 թվականից նախքան Քրիստոս: Նրանցից շատերը, 538 թվականից սկսած, վերադարձան իրենց հայրենիքը Կյուրոսի կողմից հրապարակված մի հրովարտակի շրմորհիվ, որով արտոնվում էր նրանց վերադարձը:

Բանիաս. Փիլիպպյան Կեսարիա քաղաքի ներկա անունը:

Բարաբբա. Պատմիչներին անհայտ մի անձնավորություն, որի մասին, սակայն, նույն վկայությունն են բերում չորս ավետարանիչները: Նա ազատ արձակվեց ամբոխի պահանջով, մինչդեռ Պիղատոսն առաջարկում էր քաց թողնել Հիսուսին (Մարկ. ԺԵ 7):

Բարթոլոմեոս. Հիսուսի տասներկու առաքյալներից մեկը (Մարկ. Գ 18), որը քրիստոնեություն քարոզեց և անհատակվեց Հայաստանում:

Բարտիմեոս. Երիթուկի կույր մուրացիկը, որը բժշկվեց Հիսուսի կողմից (Մարկ. Ժ 46):

Բեեղզեբեռ. Սատանայի բազմաթիվ անուններից մեկը, դևերի իշխանը: Բեեղզեբեռը նշանակում է «Իշխան Բաաղ» (Մարկ. Գ 22):

Բեթանիա. Գյուղ, որ գտնվում էր Երուսաղեմից երեք կիլոմետր դեպի արևելք, Զիթենյաց լեռան մյուս կողմը: Թվում է, թե Հիսուս այնտեղ էր անցկացնում գիշերները Երուսաղեմում իր կեցության ժամանակ (Մարկ. ԺԱ 11): Այդ գյուղում էր, որ նա ճաշի նստեց Բորոտ Սիմոնի տանը (Մարկ. ԺԴ 3):

Բեթփազե. Բնակավայր Երուսաղեմին մոտիկ, Զիթենյաց լեռան հարավային լանջին: Այստեղից է, որ Հիսուս կազմակերպեց իր մուտքը դեպի Սուրբ Հաղաք (Մարկ. ԺԱ 1):

Բեթսայիդա. Տիբերական լճի հյուսիս-արևելյան ափին հաստատված մի քաղաք, հեթանոսների երկրում, Գալիլիայի սահմանագլխին: «Բեթսայիդա» նշանակում է «ձկնորսատուն»: Հաղաքի բնակչության մի մասը բաղկացած պետք է լինե՛ր հրեաներից, որովհետև Հովհաննեսի ավետարանում այդ քաղաքը նշված է որպես Փիլիպպոսի, Անդրեասի և Պետրոսի ծննդավայրը

(Հովհ. Ա 44): Սակայն Մարկոսն այն ներկայացնում է որպես հեթանոսական քաղաք:

Բերիա. Հորդանան գետի արևելյան ափին, Անդրհորդանանում գտնվող մի շրջան, որ Քրիստոսի ժամանակ բնակեցված էր հեթանոսներով:

Գալիլիա. Պաղեստինի հյուսիսում գտնվող հրեական գավառ: Լիճելով Ավագ լեռնային մի շրջան, քան Հուդայի երկիրը, և գտնվելով Երուսաղեմից շուրջ հարյուր կիլոմետր հեռու, այն հանդիսանում էր հաղորդակցական բազմաթիվ ճանապարհների հանգույց և այդ պատճառով էլ Երուսաղեմի հրեա բնակչության կողմից դիտվում էր որպես կասկածելի մի շրջան հեթանոսների ներթափանցման համար: Գալիլիայում էր, որ գլխավորապես տեղի ունեցավ Հիսուսի քարոզությունը:

Գալիլիայի (ծով). Լիճ՝ Հորդանան գետի վերին հոսանքի վրա, որ սովորաբար կոչվում է «Տիբերական լիճ» կամ «Գեննեսարեթի լիճ»: Մարկոսն ընդհանրապես այն անվանում է «Գալիլիայի ծով» կամ նույնիսկ կրճատված ձևով՝ «ծով»:

Գեթսեմանի. Երուսաղեմի շրջակայքում, Զիթենյաց լեռան ստորոտին գտնվող մի վայր, որտեղ Հիսուս աղոթեց Ավագ հինգշաբթի օրը, երեկոյան, ձերբակալվելուց առաջ:

Գեհեն. Երուսաղեմի հարավային մասում գտնվող մի խորունկ ձոր, որտեղ այրում էին աղբակույտերը: Այս անունը խորհրդանշան էր կործանման և կորստյան:

Գեննեսարեթ. Փոքր քաղաք Տիբերական լճի արևմտյան ափին: Այս քաղաքի անունով լիճը կոչվում էր նաև Գեննեսարեթի լիճ, իսկ երբեմն էլ՝ Գալիլիայի ծով (Մարկ. Զ 53):

Գերգեսա. Դեկապոլիսի տասը քաղաքներից մեկի անունը: Այն գտնվում էր Տիբերական լճից շուրջ հիսուն կիլոմետր հեռու դեպի հարավ-արևելք: Քաղաքի բնակիչները՝ գերգեսացիները, հեթանոսներ էին: Այսօր այդ քաղաքը կոչվում է Ջերաշ և գտնվում է Հորդանանում:

Գողգոթա. Փոքր բարձրավանդակ, որ գրտնրվում է Երուսաղեմի պարիսպներից դուրս, քաղաքի դարպասներից մեկին մոտիկ: «Գողգոթա» նշանակում է «կառափնատեղ», «կառափնարան»: Այստեղ էր գործադրվում խաչելության

դատապարտված մարդկանց մահապատիժը:

Գործ առաքելոց. Նոր Կտակարանի հինգ գերորդ գիրքը, որտեղ տրված է Քրիստոսի Եկեղեցու սկզբնավորման պատմությունը՝ սկսած Համբարձումից մինչև Պողոսի գալուստը Հռոմ: Գրքի հեղինակն է Ղուկաս ավետարանիչը, որն իր գործը ներկայացնում է որպես իր ավետարանի շարունակությունը:

Դաղմանունա. Մարկոսի ավետարանի Ը գլխի 10-րդ համարում հիշատակված անծանոթ բնակավայր: Գուցե սա երկավակալական մի բնակավայր է, որի անունը ավելի շուտ կարող էր ունենալ խորհրդանշական իմաստ:

Դանիել. Հին Կտակարանի ուշ շրջանի գրքերից մեկի անունը: Այն պարունակում է հիասքանչ հայտնություններ, որոնք սահմանված էին հուսադրելու իսրայելացի ժողովրդին ուժեղ հալածանքներից մեկի ժամանակ, որը տեղի ունեցավ Քրիստոսից առաջ երկրորդ դարում:

Դավիթ. Իսրայելի թագավոր, որ իշխեց շուրջ քառասուն տարի (1010 թվականից մինչև 970 թվականը նախքան Քրիստոս): Դավիթը իդեալական թագավորի կերպար է: Մեսիան հաճախ կոչվել է «Որդի Դավիթ» (Մարկ. Ժ 47—48, ԺԲ 35):

Դեկապոլիս. Հորդանանի արևելքում գտնվող նահանգ, որ առաջացել է տասը քաղաքների համադաշնակցությունից, որոնց թվում էր նաև Գերգեսան:

Եգիպտոս. Երկիր, ուր իսրայելական բազմաթիվ ցեղեր բնակվեցին Քրիստոսից առաջ երկրորդ հազարամյակի կեսերին: Նրանք այնտեղից դուրս ելան մոտավորապես 1250—1200 թվականներին Մովսեսի առաջնորդությամբ: Այդ գաղթը, որ կոչվում է Ելք, համարվում է իսրայելացի ժողովրդի հիմնադրումը հաստատող եղելությունը:

Եդեմ. Ծննդոց գրքում այս անունն է տրվում այն երկրին, ուր Աստված բնակեցրեց առաջին մարդուն (ըստ Ծննդ. Բ 8):

Եզեկիել. Հին Կտակարանի մեծ մարգարեներից մեկը, որը Քրիստոսից առաջ վեցերորդ դարում քարոզում էր Բաբելոնում հրեաների գերության ժամանակ:

Ելք. Այս անունով է կոչվում զանգվածային այն գաղթը, երբ իսրայելական բազմաթիվ ցեղեր Մովսեսի առաջնորդությամբ ճանապարհ ընկան Եգիպ-

տոսից դեպի Սուրբ Երկիր Քրիստոսից առաջ շուրջ 1250—1200 թվականներին: Աստվածաշնչի երկրորդ գիրքը, որտեղ խոսվում է այս եղելության մասին, կոչվում է Եփեսոս գիրք:

Եփեսոս. Հին Կոստակարանի ամենահին մարգարեներից մեկը (իմեներորդ դար Քրիստոսից առաջ), որը համարվել է Աստուծո կողմից ընտրված տիպար մարդ: Հրեական ավանդությունն ասում է, որ նա իր կյանքի վերջում տարվեց երկինք (Բ Թագավորաց Բ 11), որտեղից և պիտի վերադառնա որպես նախակարապետ Մեսիայի (Մաղաքիա Գ 23—24): Աստվածաշնչական որոշ գրվածքներ համարում են, որ նա վերադարձել է հանձին Հովհաննես Մկրտչի:

Եփեսոս. Եփեսոս մարգարեի աշակերտը և հաջորդը (իմեներորդ դար Քրիստոսից առաջ):

Եսայի. Երուսաղեմի մարգարե, որ իր գործունեությունն սկսեց 740 թվականին Քրիստոսից առաջ: Այն գիրքը, որ ծանոթ է նրա անունով, Հին Կոստակարանի մարգարեական գրվածքների մեջ ամենածավալուն ժողովածուն է, որի երկրորդ մասը (40—55 գլուխները) և երրորդը (56—66 գլուխները) Եսայուն չեն պատկանում, այլ՝ ավելի ուշ շրջանի մարգարեների, որոնք մասամբ ներշնչվել են նրա պատգամից:

Երեմիա. Հին Կոստակարանի մեծ մարգարեներից մեկը, որը քարոզում էր Երուսաղեմում այն տարիներին, որոնք նախորդեցին այդ քաղաքի անկմանը (587 թ. նախքան Քրիստոս):

Երիքով. Օագիս Հորդանան գետի արևմուտյան ափին, Մեռյալ ծովին մոտիկ: Երիքովը աշխարհի ամենացածր քաղաքն է (300 մետր ծովի մակերևույթից ներքև): Այն եղավ Հիսուսի վերջին հանգրվանը Երուսաղեմ մտնելուց առաջ (Մարկ. Ժ 46):

Երկրորդումն Օրինաց. Հին Կոստակարանի հինգերորդ գիրքը, որը հիմնականում Մովսեսին վերագրված ճառերի մի շարք է և կոչված է իսրայելացիների հիշեցնելու աստվածային Օրենքի բովանդակությունը:

Երուսաղեմ. Հրեական աշխարհի կենտրոնը՝ սկսած Դավիթ թագավորի շրջանից (շուրջ 1000 թ. նախքան Քրիստոս): Ըստ Մարկոսի ավետարանի, Հիսուս այս քաղաքը եկավ միայն իր կյանքի վերջին շրջանին՝ այնտեղ մահանալու համար (Մարկ. Ժ 32—34):

Եփրայիմ. Իսրայելի տասներկու ցեղերից մեկը, որը կարևոր տեղ էր գրավում իր թվով և զբաղեցրած հողատարածությամբ: Մարգարեական գրվածքներում այս անունը հաճախ գործածված է որպես տեղանուն՝ ցույց տալու համար Հրեաստանի ամբողջ կենտրոնական և հյուսիսային մասը:

Զառիկ. Հրեական տոն՝ հիշատակելու համար իսրայելացիների ելքը Եգիպտոսից, Մովսեսի ժամանակ: Այս տոնը նշվում էր կայուն մի օր՝ հրեական Նիսան ամսի 15-ին և սկսվում էր ընտանեկան մի խնջույքով, որը տեղի էր ունենում մոլոր ամսի 14-ի երեկոյան: Այդ խնջույքի և նրան հաջորդող տոնախմբությունների ութ օրերի ընթացքում ուտում էին միայն բաղարջ՝ անթրթխմոր հաց:

Զաքարիա. Հին Կոստակարանի տասներկու փոքր մարգարեների նախավերջինը: Նրա անունով կա մարգարեական մի ժողովածու, որի երկրորդ մասում (9—14 գլուխներում) շեշտված է Մեսիայի գալստյան գաղափարը:

Ջերեդեմ. Հակոբոս և Հովհաննես առաքյալների հայրը (Մարկ. Ա 19—20):

Թաբոր. Լեռ Գալիլիայում, Նազարեթին մոտիկ: Ունի 588 մետր բարձրություն: Ըստ քրիստոնեական ավանդության, այս լեռան վրա է տեղի ունեցել Հիսուսի այլակերպությունը:

Թագավորաց. Հին Կոստակարանում երկու գրքեր կոչվում են Թագավորաց գրքեր: Դրանք Սամուելի գրքերի շարունակությունն են կազմում և պարունակում են իսրայելական թագավորությունների պատմությունը Դավթի մահից հետո:

Թադևոս. Տասներկու առաքյալներից մեկը (Մարկ. Գ 18): Դուկասի ավետարանում նա հանդես է գալիս Հուդա անունով (ըստ Դուկ. Զ 16):

Թովմաս. Տասներկու առաքյալներից մեկը (Մարկ. Գ 18):

Թորա. Եփրայեցիներն բառ, որ ցույց է տալիս այն Օրենքը, որ Աստված տվեց Իսրայելին Մովսեսի միջոցով: Աստվածաշնչի հինգ գրքեր բովանդակում են այդ Օրենքը. դրանք են՝ Ծնունդը, Ելք, Դատականք, Թիվք և Երկրորդումն Օրինաց:

Իդումե. Նահանգ Պաղեստինում, որ գտնվում է Հուդայի երկրի հարավային մասում, Մեռյալ ծովից դեպի արևելք: Հին Կոստակարանում այս նահանգը կոչվում է Եդոմ:

Իսահակ. Աբրահամի որդին:

Իսրայել. Աստուծո կողմից Հակոբին տրված խորհրդանշական անուն, որ նշանակում է՝ «Թող Աստված ուժեղ երեւա»։ Հետագայում այն դարձավ հրեա ժողովրդի անունը։ Այն ժամանակաշրջանում, երբ հրեաների երկիրը բաժանված էր երկու թագավորությունների, Իսրայել անունը տրվում էր հյուսիսի թագավորությանը, մինչդեռ հարավային թագավորությունը կոչվում էր Հուդայի թագավորություն։

Ծննդոց (գիրք). Հին Կտակարանի առաջին գիրքը։ Այն պարունակում է ծավալով անհավասար երկու մասեր. առաջին մասը վերաբերում է աշխարհի ծագմանը (1—11 գլուխներ), երկրորդը՝ հրեա ժողովրդի նախնիներին (12—50 գլուխներ)։

Կարմիր (ծով). Այն, ինչ սովորաբար կոչում են «անցք Կարմիր ծովից», ջրերի քաշվելու հետևանքով առաջացած մի ցամաքահատված է, որտեղով անցան Եփրատից դուրս ելնող իսրայելական ցեղերը Ելքի սկզբին։ Սուրբ Գրքի եբրայական բնագիրը ավելի շուտ տալիս է «Եղեգների ծով» անունը։

Կափառնաչում. Քաղաք Գալիլիայում, Տիբերիական լճի հյուսիս-արևմտյան ափին։ Այստեղ էր գտնվում Պետրոսի և Անդրեասի տունը։ Հիսուս հաճախ էր գալիս այս քաղաքը։ Այստեղ էր, որ նա իր քարոզությանը և կատարած հրաշքներով հաջողություններ ունեցավ սկզբնական շրջանում։

Կեդրոն. Երուսաղեմի արևելյան մասում գտնվող խոր հովիտ, որ քաղաքը բաժանում է Ձիթենյաց լեռնից։

Կեսար. Տիտոս, որ տրվում էր հռոմայեցի կայսրերին և ոչ թե միայն կայսրության հիմնադրին։ Հիսուսի քարոզության ժամանակաշրջանում այս տիտղոսն ուներ Տիբերիոս կայսրը (Մ. Թ. 14—37)։

Կեսարիա. Պաղեստինում այս անունով էին կոչվում երկու քաղաքներ.

— Կեսարիա, որը նավահանգիստ էր Միջերկրականի ափին և նստավայրը հռոմայեցի փոխարքաների։

— Փիլիպպյան Կեսարիա, որը գտնվում էր Հորդանան գետի ակունքին մոտիկ, ոչ հրեական տեղիտորիայում։ Ըստ Մաթթեոսի և Մարկոսի ավետարանների, այս կողմերում էր, որ տեղի ունեցավ Պետրոսի խոստովանությունը (Մարկ. Ը 27)։

Կյուրենիա. Հռոմեական կայսրության կա-

րևոր քաղաքներից մեկը, որը Սիրենա-յիկայի հռոմեական նահանգի գլխավոր կենտրոնն էր։ Այն գտնվում է այժմյան Լիբիայում։ Հնում այստեղ գոյություն ուներ հրեական կարևոր մի գաղութ, և վատահաբար այստեղից էր եկել Սիմոն Կյուրենացին (Մարկ. ԺԵ 21)։

Կողոսիա. Փոքր Ասիայի քաղաքներից մեկը, որտեղ մեր թվագրության վաղ ժամանակներում գոյություն է ունեցել քրիստոնեական մի համայնք։ Սուրբ Պողոսը չէր այցելել այս քաղաքը, սակայն իր կյանքի վերջին շրջանում նա գրեց կողոսացի քրիստոնյաներին ուղղված մի թուղթ։

Կորնթոս. Մայրաքաղաք, որ մեր թվագրության սկզբին Հունաստանի ամենաբազմամարդ քաղաքն է եղել։ Պողոս առաքյալն այստեղ հիմնեց քրիստոնեական մի համայնք և երկար տարիներ ապրեց այս քաղաքում։ Նա բազում թղթակցություններ ունեցավ Կորնթոսի Եկեղեցու հետ։ Նոր Կտակարանում կան Պողոսից երկու թղթեր՝ ուղղված կորնթացիներին։

Հակոբ. Իսահակի որդին։ Իսահակն ինքը որդին էր Աբրահամի։ Հետևաբար Հակոբը, ժամանակագրական կարգով, հրեա ժողովրդի նախնիներից երրորդն էր։ Նրա զավակներից են առաջացել Իսրայելի տասներկու ցեղերը։

Հակոբոս. Հիսուսի առաքյալներից երկուսի անունը.

— Ջեբեթեոսի որդի Հակոբոսը՝ Հովհաննեսի եղբայրը, որի անունը տասներկու առաքյալների ցուցակում երկրորդն է (Մարկ. ԺԳ 17)։ Նա մաս է կազմում այն եռյակին (Պետրոս, Հակոբոս, Հովհաննես), որին Հիսուս շատ անգամ իր հետ էր տանում։

— Ալփեոսի որդի Հակոբոսը (Մարկ. Գ 18), որին թերևս պետք է նույնացնել Հովսեփ եղբայր Կրտսեր Հակոբոսի հետ (Մարկ. ԺԵ 40), որի մայրը կոչվում էր Մարիամ և որին Մարկոսը դնում է Հիսուսի եղբայրների ցուցակում (տես Մարկ. Զ 3)։

Հայրոս. Հրեա ժողովրդապետներից մեկը, որի աղջկան Հիսուս կենդանացրեց (Մարկ. Ե 21—43)։

Հեզաբել. Իսրայելացի Ախաբ թագավորի (իններորդ դար նախքան Քրիստոս) կինը։ Ախաբը այն թագավորն էր, որը հայտնի դարձավ նրանով, որ արտոնեց կուռքերի պաշտամունքը և անխնա հալածեց Աստուծո ճշմարիտ մարգա-

րեներին: 17-րդ դարի ֆրանսիացի դասական թատերագիր Ռասինը իր «Աթալիա» ողբերգության մեջ պատկերել է Հեգաթելի կերպարը:

Հերմոն. Բարձր գագաթ Լիբանանի լեռնաշղթայի հարավային ծայրամասում (2814 մետր): Նրա ձյունապատ ուրվագիծը երևում է Գալիլիայի գրեթե քոլոր կողմերից:

Հերովդես. Այս անունով կոչվում են բազմաթիվ թագավորներ, որոնցից երկուսի անունը տրված է ավետարաններում.

— Մեծ Հերովդեսը, որը Քրիստոսից առաջ 37—4 թվականներին իշխեց ամբողջ Պաղեստինում: Նա հռչակավոր դարձավ իր ձեռնարկած բազմաթիվ կառուցումներով և իր վարչապետությամբ: Նա թագավոր էր Հիսուսի մանկության շրջանում և, ըստ Սուրբ Մաթեոսի վկայության, նա էր, որ կազմակերպեց անմեղ մանուկների կոտորածը (Մաթ. Բ 13—18):

— Հերովդես Անտիպատը, որը որդին էր Մեծն Հերովդեսի: Նրա իշխանությունը տարածվում էր միայն Պաղեստինի հյուսիսային մասերի վրա, մասնավորապես Գալիլիայում, Քրիստոսից առաջ 4 թվականից մինչև մեր թվագրության 39 թվականը: Նա մահվան դատապարտեց Հովհաննես Մկրտչին, տեղեկացավ Հիսուսի քարոզության մասին և, ըստ Ղուկաս ավետարանչի վկայության, միջամտեց նույնիսկ նրա դատավարության ժամանակ (Ղուկ. ԻԳ 6—12): «Հերովդեսականներ» են կոչվում նրա կողմնակիցներն ու ընդհանրապես այն հրեաները, որոնք պաշտպան կանգնեցին Հերովդեսների դիմադրության: Հերովդես Անտիպատը միակն է Հերովդեսների մեջ, որի մասին հիշատակություն կա Մարկոսի ավետարանում:

Հերովդիա. Մեծն Հերովդեսի թոռնուհին: Սա նախ ամուսնացավ իր հորեղբայր Փիլիպպոսի՝ Մեծն Հերովդեսի որդու հետ, իսկ երկրորդ անգամ՝ Մեծն Հերովդեսի մյուս որդու՝ Հերովդես Անտիպատի հետ, որը նույնպես նրա հորեղբայրն էր: Իր այդ ապօրինի արարքի համար մեղադրվելով Հովհաննես Մկրտչից՝ նա այնպես արեց, որ գլխատեմ նրան (Մարկ. Զ 17—29):

Հիլել. Քրիստոսին ժամանակակից փարիսեցի հռչակավոր ուսուցիչի, որ հայտնի էր իր ազատամիտ հայացքներով և հաճախ հակադրվում էր ուսուցիչ Ծամմային (տես Մարկ. Ժ 1—12):

Հովհաննես. Ջերեդեոսի որդին՝ Հակոբոսի եղբայրը և տասներկու առաքյալներից մեկը (Մարկ. Գ 17): Մարկոսի ավետարանում շատ է հիշատակված նրա անունը Պետրոսի և Հակոբոսի հետ: Քրիստոնեական ավանդությունը նրան համարում է հեղինակ չորրորդ ավետարանի, որ հավանաբար գրվել է Եփեսոսում 90 թվականի շուրջ:

Հովհաննես Մկրտիչ. Հրեա քարոզիչ: Ապրել է մեր թվագրության սկզբին: Ավետարանիչները նրան ներկայացնում են որպես Հիսուսի առաջից գնացող անձ, նախակարապետ: «Մկրտիչ» բառն առաջացել է կրոնական այն հոսանքից, որին պատկանում էր նա: Այդ հոսանքում սովորություն կար կատարելու մկրտության հատուկ մի ծես ջրի մեջ թաթախման միջոցով: Հետ Սուրբ Մարկոսի, Հովհաննեսն այդ ծեսը կատարեց Հիսուսի վրա (Մարկ. Ա 9) և քիչ անց գլխատվեց Հերովդես Անտիպատ թագավորի հրամանով (Մարկ. Զ 17—29):

Հովսե. Մարկոսի ավետարանում երեք անգամ հիշատակված անձ: Նա Կրտսեր Հակոբոսի եղբայրն էր (Մարկ. ԺԵ 40) և ունեցավ Մարիամի որդին (Մարկ. ԺԵ 47): Մարկոսը նրա անունը տալիս է Հիսուսի եղբայրների ցուցակում (տես Մարկ. Զ 3):

Հովսեփ. Կույս Մարիամի ամուսինը և Հիսուսին սնուցող հայրը: Նրա անունը չկա Մարկոսի ավետարանում:

Հովսեփ Արիմատիացի. Այն մարդը, որ Պիղատոսի մոտ գնաց և նրանից խնդրեց, որ Հիսուսի մարմինը իրեն հանձնրվի (Մարկ. ԺԵ 43):

Հորդանան. Գետ Պաղեստինում, որի հոսանքը սկիզբ է առնում Անտի-Լիբանանից, կտրում-անցնում է Տիբերիական լիճը և թափվում Մեդիալ ծով: Հովհաննես Մկրտիչը այս գետի ջրերում էր կատարում մկրտությունը: Հորդանանի արևելյան ափը կամ Անդրհորդանանը մաս չի կազմում ավանդական հրեական տեղիտորիային:

Հուդա. Մարկոսը հիշատակում է այս անունը Հիսուսի եղբայրների ցուցակում (տես Մարկ. Զ 3): Իսրայելի տասներկու ցեղերից մեկի անունը: Այն ժամանակաշրջանում, երբ հրեաստանը բաժանվեց երկու թագավորությունների, Հուդայի թագավորությունը, որի մայրաքաղաքը Երուսաղեմն էր, զբաղեցնում էր երկրի հարավային մասը, իսկ

հյուսիսայինը կոչվում էր Իսրայելի թագավորություն:

Հուդայի երկիր. Պաղեստինի հարավում գտնվող լեռնային մի մասնագ, որի կենտրոնն էր Երուսաղեմը:

Հուդա Իսկարիովտացի. Հիսուսի տասներկու առաքյալներից մեկը, որը մատնեց իր Տիրոջը (Մարկ. Գ 19):

Հոռն. Հայտնի չէ, թե երբ և ում կողմից քրիստոնեությունը մուտք գործեց այս քաղաքը, որտեղ քրիստոնյաներն արդեն կարևոր մի համայնք էին կազմում մեր թվագրության 57—58 թվականներին, երբ Պողոս առաքյալը գրեց հռոմայեցիներին ուղղված իր թուղթը: Այստեղ մահատակվեցին Սուրբ Պետրոսն ու Սուրբ Պողոսը 64 կամ 67 թվականին: Մարկոսն այստեղ գրեց իր ավետարանը 65 թվականի շուրջ:

Զիթենյաց (լեռ). Գտնվում է Երուսաղեմի արևելքում և իշխում է քաղաքի վրա, որից բաժանված է Կեդրոնի ձորով:

Ղևի. Մաքսավոր. Ալփետոսի որդին, որին Հիսուս կանչեց Կաթառնայում, որպեսզի հետևի իրեն (Մարկ. Բ 14): Նրա անունը չի տրված տասներկու առաքյալների ցուցակում (Մարկ. Գ 13—19), բայց թերևս կարելի է նրան նույնացնել Մաթեոս առաքյալի հետ (ըստ Մաթ. Թ 19):

Ղևտական. Հին Կտակարանի գրքերից երրորդը՝ բաղկացած գլխավորապես հրեական Օրենքին մաս կազմող պատվիրաններից:

Ղուկաս. Ծնունդով հեթանոս, որ հետո քրիստոնեությունն ընդունեց և դարձավ Սուրբ Պողոսի գործակիցը: Նա հեղինակն է երրորդ ավետարանի և «Գործք առաքելոց»-ի: Ենթադրվում է, որ նա այդ գործերը գրել է մեր թվագրության 80 կամ 85 թվականների շուրջ:

Մագդաղիա. Բնակավայր, որ գտնվում է Տիբերիական լճի արևմտյան ափին, Կաթառնայումից մի քանի կիլոմետր դեպի հարավ: Մարիամ Մագդաղենացու ծննդավայրը (Մարկ. ԺԵ 40):

Մաղաքիա. Հին Կտակարանի տասներկու փոքր մարգարեներից մեկը, որը հայտնի է նրանով, որ ավետեց Եղիա մարգարեի վերադարձը նոր ժամանակների սկզբին (Մաղաքիա Գ 23):

Մարկոս. Հիսուսի քարոզության ժամանակաշրջանում Երուսաղեմում բնակվող մի երիտասարդ, որ ուղեկցեց Պողոս առաքյալին նրա առաջին առաքելության ժամանակ: Քրիստոնեական ա-

վանդությունը նրան համարում է հեղինակ երկրորդ ավետարանի, որ նա գրել է Հոռնում մեր թվագրության շուրջ 65 թվականին՝ հիմնվելով Պետրոս առաքյալի կողմից տրված ուսմունքի վրա:

Մարիամ. Մարկոսի ավետարանի կանանցից շատերի անունը.

— Հիսուսի մայր Մարիամը, որի անունը Մարկոսի ավետարանում հիշատակված է մեկ անգամ միայն (Մարկ. Զ 3), բայց նա ավետարանում հանդես է գալիս նաև ընտանիքի մյուս անդամների հետ՝ իր որդուն փնտրելու համար (Մարկ. Գ 31—35):

— Մարիամ Մագդաղենացին, որը ներկա էր Գողգոթայում (Մարկ. ԺԵ 40), Հիսուսի գերեզմանում, երբ նրա մարմինը դրվում էր այնտեղ (Մարկ. ԺԵ 47), դարձյալ նրա գերեզմանում, Ջատկի առավոտյան (Մարկ. ԺԶ 1):

— Կրտսեր Հակոբոսի և Հովսեփի մայր Մարիամը, որը միշտ Մարիամ Մագդաղենացու կողքին էր լինում:

Մաթեոս. Հիսուսի տասներկու առաքյալներից մեկը (Մարկ. Գ 18): Քրիստոնեական ավանդությունը նրան համարում է հեղինակ առաջին ավետարանի, որ նա հավանաբար գրել է 80 թվականին Պաղեստինում կամ Սիրիայում:

Մեսիա. Բառ, որ ծագում է եբրայեցերենից և նշանակում է «Օծյալ»: Հիսուսի ժամանակաշրջանում Իսրայելն սպասում էր մի Մեսիայի՝ արդար և հավատարիմ մի թագավորի, որ պիտի գար ազատագրելու երկիրը և հարգել տալու Աստուծո Օրենքը: Մարկոսը գործածում է այս բառի հունարեն համարժեքը՝ «Քրիստոս»:

Մովսես. Ղեկավար, որի առաջնորդությամբ Իսրայելացի բազմաթիվ ցեղեր դուրս ելան Եգիպտոսից Ելքի ժամանակ: Նա իր ժողովրդին իր հետ տարավ անապատ, որտեղ և մահացավ՝ Սուրբ Երկիր մտնելուց առաջ: Մովսեսը համարվում է Հին Կտակարանի մեծագույն դեմքերից մեկը, որը հրեա ժողովրդին փոխանցեց Աստուծո Օրենքը:

Մորիա. Այն վայրը, ուր գնաց Աբրահամը՝ զոհագործելու համար իր Իսահակ որդուն (ըստ ԾԱՆԴ. ԻԲ 1—19): Հրեական ավանդությունն այդ վայրը նույնացնում է այն բլրի հետ, որի վրա հետագայում կառուցվեց Երուսաղեմի տաճարը:

Մեդյալ (ծով). Փակ ծով, որ գտնվում է

Երուսաղեմի հարավ-արևելքում: Երկարությունը 76 կիլոմետր, իսկ լայնությունը՝ 16 կիլոմետր է: 392 մետր ցածր է Միջերկրական ծովի մակերևույթից: Նրա ջուրը չափազանց աղի է, և ծովը փաստորեն գուրկ լինելով կենդանական և բուսական կյանքից՝ հոմայեցիների կողմից կոչվել է «Ասֆալտապատ լիճ»:

Նաբուգոդոնոսոր. Բաբելոնի թագավոր (604—562 թ. մայիսի 2-ին Քրիստոս), որ գրավեց Երուսաղեմը 587 թվականին և բնակիչներին տեղահան անելով՝ գերեվարեց իր երկիրը: Հին Կտակարանում նա պատկերված է որպես գոռոզության խորհրդանիշ, որ հակառակվեց Աստծուն և Իսրայելի ժողովրդին:

Նազարեթ. Փոքր քաղաք Գալիլիայում, Տիբերիական լճից 30 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք: Այս քաղաքից դուրս եկավ Հիսուս (Մարկ. Ա. 19): Նա կոչվեց «Նազովրեցի», որ նշանակում է Նազարեթի բնակիչ: Սակայն այս քաղաքը կարելի է մոտեցնել նաև եբրայեցերեն «նազիր» բառին, որը նշանակում է հատուկ ուխտով Աստծուն զոհաբերված անձ:

Նեեմի. Եղել է Երուսաղեմի կառավարիչ այն տարիներին, երբ քաղաքը վերակառուցվեց հրեաների՝ գերությունից վերադառնալուց հետո (հիմնադրողը ղար մայսքան Քրիստոս): Հին Կտակարանի գրքերից մեկը կոչվում է նրա անունով:

Նեբոն. Հռոմայեցի կայսր. իշխել է մեր թվագրության 54-ից մինչև 68 թվականը: 64 թվականի հուլիսին, Հռոմում բռնկված մեծ հրդեհից հետո, նա խիստ հալածանքներ կազմակերպեց քրիստոնյաների դեմ:

Նոմք. Իսրայելական հնագույն սրբավայր, որ իր կարևորությունը կորցրեց Դավթի և նրա հաջորդների իշխանության օրոք:

Շամմայ. Հրեա (փարիսեցի) նշանավոր ռաբբի. ժամանակակից է եղել Հիսուսին և հայտնի է դարձել իր խստակրոնությամբ, որով հաճախ հակադրվել է ռաբբի Հիլլելին (տես Մարկ. Ժ 1—12):

Ովսե. Հին Կտակարանի մարգարե (նյութորդ դար մայսքան Քրիստոս), որ միաժամանակ եղավ Իսրայելի ժողովրդի նկատմամբ Աստծու գթասրտության պատգամաբերներից մեկը:

Որդի Աստուծո. Մարկոսի ավետարանում Հիսուսին տրված գլխավոր տիտղոս-

ներից մեկը, որը հանդես է գալիս հենց առաջին նախադասության մեջ (Մարկ. Ա. 1): Այն դրված է նաև հոմայեցի հարյուրապետի բերանը Հիսուսի խաչելության ժամանակ. «Ի՞նչ այս մարդը Աստուծո Որդի էր» (Մարկ. Ժ 39): Գրքի երկրորդ մասը (Մարկ. Ը 31-ից սկսած) հանգում է այս հայտարարության:

Որդի մարդ. Արտահայտություն, որ ավետարանիչները բացատրապես դնում են Հիսուսի բերանը՝ մատնանշելու համար նրա անձը իր զորության և տկարության մեջ: Մարկոսի ավետարանում այն գործածված է տասնհինգ անգամ (տես Մարկ. Բ 1—13 համարների կապակցությամբ տրված բացատրությունները):

Պետրոս. Հիսուսի կողմից տրված անուն իր առաքյալներից մեկին, որի սկզբնական անունը եղել է Սիմոն (Մարկ. Գ 16): Մարկոսի ավետարանում ավելի հաճախ է տրվում նրա անունը տասներկու առաքյալների խմբի մեջ: Նահատակվել է Հռոմում մեր թվագրության 64 կամ 67 թվականին:

Պիղատոս (Պոնտոս). Հուդայի հռոմեական նահանգի փոխարքա մեր թվագրության 26-ից 36 թվականներին: Որպես կայսեր ներկայացուցիչը, փոխարքան համարվում էր իր տնօրինության տակ գտնվող նահանգի քաղաքական դեկավարը: Այդ հանգամանքով էլ Պիղատոսը ուղղակիորեն միջամտություն ցույց տվեց Հիսուսի դատապարտության ժամանակ մեր թվագրության 30 թվականին:

Պողոս. Սկզբնական Եկեղեցու ամենաերեվելի դեմքերից մեկը, թեև նա մաս չէր կազմում տասներկու առաքյալների խմբին: Պողոսը հրեա էր, փարիսեցի և սկզբում հալածում էր քրիստոնյաներին, սակայն հետո, մեր թվագրության 36 կամ 37 թվականին, այսինքն՝ Հիսուսի մահից վեց-յոթ տարի անց, հենց ինքը դարձավ քրիստոնյա և հիմնեց բազմաթիվ քրիստոնեական համայնքներ, իսկ ուրիշ շատ համայնքների էլ այցելություններ տվեց: Նա նրանց գրեց բազմաթիվ նամակներ կամ թղթեր, որոնք մաս են կազմում Նոր Կտակարանին: Նահատակվեց Հռոմում 64 կամ 67 թվականին:

Սաղմոս. Աստվածաշնչական աղոթք, որ անկասկած ունի ծիսական ծագում: Հին Կտակարանը պարունակում է

հարյուր հիսուն սաղմոսներից բաղկացած մի ժողովածու, որոնցից հնագույնները վերագրվում են Դավիթ թագավորին:

Սամվել. Մարգարե և դատավոր Իսրայելի, որ հաստատեց Իսրայելի թագավորությունը՝ զահ բարձրացնելով և ամբողջ ժողովրդի վրա թագավոր հռչակելով նախ Սավուդին և ապա՝ Դավիթին: Աստվածաշնչում երկու գրքեր տալիս են իրադարձություններով հարուստ այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը և կոչվում են «Սամվելի գրքեր»:

Սավուդ. Իսրայելի առաջին թագավոր, որ իշխեց Դավիթից անմիջապես առաջ: Աստվածաշնչում նրա իշխանությունը համարվում է գահակալության ձախողված մի փորձ, մինչդեռ նրա հաջորդի իշխանությունը հաջողություն եղավ:

Սասանա. Երբայեցերեն բառ, որ նշանակում է «հակառակորդ»: Դա դևերի իշխանի աստվածաշնչական անուններից մեկն է:

Սիդոն. Փյունիկյան նավահանգիստ Միջերկրական ծովի ափին, Տյուրոս քաղաքից դեպի հյուսիս: Սիդոնի շրջանը գտնվում է Հրեաստանի սահմաններից դուրս:

Սիմոն. Մարկոսի ավետարանում այս անունով են կոչվում բազմաթիվ անձինք.

— Սիմոն-Պետրոս. տասներկու առաքյալների ցուցակում առաջին անունը (Մարկ. Գ 16):

— Սիմոն Կանանացի. մի ուրիշ առաքյալ (Մարկ. Գ 18): Սրան թերևս պետք է նույնացնել այն Սիմոնի հետ, որի անունը Մարկոսը տալիս է Հիսուսի եղբայրների ցուցակում (տես Մարկ. Զ 3):

— Բորոտ Սիմոն. այն անձը, որի տանը, Բեթանիայում, Հիսուս սեղան նստեց (Մարկ. ԺԴ 3):

— Սիմոն Կյուրենացի. Հիսուսի խաչափայտը տանող անձը (Մարկ. ԺԵ 21):

Սինա. Շուանկյունաձև անապատային թերակղզի, որ գտնվում է Եգիպտոսի և Պաղեստինի միջև: Ըստ հրեական ավանդության, այս թերակղզու հարավային մասում բարձրացող մի լեռան վրա է, որ Աստված Մովսեսին տվեց իր Օրենքը:

Սիոն. Այն բլուրներից մեկը, որի վրա կառուցվել է Երուսաղեմը: Սիոն անունը գործածվում է երբեմն՝ ցույց տալու համար ամբողջ քաղաքը:

Սողոմոն.

— Գողգոթայում ներկա եղող երեք կանանցից մեկը (Մարկ. ԺԾ 40), որը կիրակի օրը, առավոտյան, մյուս երկու կանանց հետ, գնացել էր Հիսուսի գերեզմանը (Մարկ. ԺԶ 1):

— Այս անունն ուներ նույնպես Հերովդիայի դուստրը, բայց Նոր Կտակարանում նրա անունը չի հիշատակված (Մարկ. Զ 22): Նա պարեց Հերովդես Անտիպասի առջև և նրանից ուզեց Հովհաննես Մկրտչի գլուխը՝ սկստեղի վրա դրված:

Սողոմոն. Դավիթ թագավորի որդին, որը, իր հոր մահից հետո, ժառանգեց նրա գահը և իշխեց Իսրայելի վրա 970 թվականից մինչև 931 թվականը Քրիստոսից առաջ: Նա կառուցել տվեց Երուսաղեմի հռչակավոր տաճարը: Նրա մահից հետո թագավորությունը բաժանվեց երկուսի՝ Իսրայելը հյուսիսում և Հուդայի երկիրը՝ հարավում:

Տաղավարահարաց (տոն). Հրեական տոն, որ տեղի էր ունենում աշնանը, այգեկույթի ժամանակ, և հիշեցնում էր անապատային ազատ կյանքը Ելքի օրերին: Այս տոնը երբայեցերեն կոչվում է նաև **Մուկկոտ**:

Տիբերական (լիճ). Տես Գալիլիայի (ծով) բառահոդվածը:

Տյուրոս. Փյունիկյան մեծ նավահանգիստ Միջերկրական ծովի ափին, Պաղեստինի հյուսիսում: Տյուրոսի շրջանը գտնվում է Հրեաստանի սահմաններից դուրս:

Փիլիպպոս. Մարկոսի ավետարանում այս անունով են կոչվում երկու անձեր.

— Փիլիպպոս. Հիսուսի տասներկու առաքյալներից մեկը (Մարկ. Գ 18):

— Փիլիպպոս. Մեծն Հերովդեսի որդին և Հերովդես Անտիպասի եղբայրը, որը Հերովդիայի առաջին ամուսինը եղավ (Մարկ. Զ 17):

Քրիստոս. Այս բառն առաջացել է հունարենից, համարժեք է եբրայեցերեն «Մեսիա» բառին, որ նշանակում է «Օծյալ»: Մարկոսը իր գրքի հենց ըսկըզբից Հիսուսին ներկայացնում է որպես Քրիստոս (Մարկ. Ա 1): Նրա երկի ամբողջ առաջին մասը Պետրոս առաքյալին քերում է այն համոզման, որ նա իրոք այդպիսին է. «Դու Քրիստոսն ես» (Մարկ. Ը 29):

Ջրաններեմից թարգմանեց

ՊԱՐԳԵՎ ԸԱՀԱՍԶՅԱՆԸ